

ХҒТАР 16.01.33

DOI

1А.Н. ДОСМАИЛОВА

2А.Ж. УДЕРБАЕВ

Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ^{1, 2}

(e-mail: a.dosmailova@satbayev.university1, a.uderbayev@satbayev.university2)

ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ ТЕРМИНОГРАФИЯСЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ терминографиясының тарихи маңызы, әскери лексикографияның қалыптасу және даму үдерісі қарастырылады. Әскери терминологияның қалыптасуы мен сөздік түрінде жүйелену үдерісі тек тілтанымдық емес, сонымен қатар әлеуметтік, тарихи, мәдени факторлармен де тығыз байланысты. Зерттеуде қазақ тіліндегі әскери терминдердің тарихи негіздері, олардың жүйелену жолдары салалық сөздіктер арқылы бекітілу ерекшеліктері талданады. Кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі әскери лексикографиялық еңбектерге салыстырмалы талдау жасалып, әскери терминдердің аударылуы мен баламалануының өзекті мәселелері айқындалады. Сонымен қатар ұлттық тілдік негізде жасалған терминдердің әскери коммуникациядағы қызметі мен терминологиялық бірізділікті қамтамасыз етудегі рөлі көрсетіледі. Бұл тұжырымдар мемлекеттік тілдің кәсіби қолданысын кеңейтуге бағытталған қазіргі тіл саясаты тұрғысынан аса маңызды. Қазіргі цифрлық технологиялардың, соның ішінде ұлттық корпустың әскери терминдердің жүйелі берілуіне назар аударылады. Зерттеу нәтижелері қазақ әскери терминографиясын одан әрі жетілдіруге бағытталған ғылыми-практикалық тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: термин, лексика, лексикология, салалық терминология, әскери терминология, терминография, салалық сөздік, сөзжасам, терминологиялық жүйе, аударма, әскери іс.

Кіріспе

Белгілі бір ғылым саласы терминологиялық жүйе арқылы сипатталады. Ғылыми және кәсіби салалардағы терминологиялық жүйе – тілдің функционалдық қуатын айқындайтын басты көрсеткіштердің бірі. Терминдер тек белгілі бір саланың мазмұнын білдірумен шектелмей, оның даму дәрежесін, ғылыми жетістігін және кәсіби деңгейін де көрсетеді. Ғылым дамыған сайын

терминдерге деген сұраныс артады. Терминдердің ғылыми нақтылығы әлсірегенде, олардың мағыналық аясы кеңейіп, бейтерминдену үдерісі жүреді. Бұл терминнің бұрынғы концептуалдық мазмұны жойылып, жалпы лексикалық бірлікке айналуына әкеледі. Бұл сала көптеген терминологиялық жүйелерден құрылады және терминдер сол саланы сипаттап қана қоймай, тану, даму дәрежесін, ғылыми, кәсіби деңгейлерін де көрсетеді, айқындайды. Әрбір ғылым термині – адам іс-әрекетінің жемісі, сондай-ақ ғылыми білімнің көрсеткіші. Нақты терминологиялық жүйелер аясындағы терминдер белгілі бір шеңберде ғана қолданылып, шектеулі мағынаға ие болады. Қазақ тіл білімінде терминологиялық лексиканы зерттеп, ғылыми-терминологиялық негіздерін анықтау да А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, А.Ысқақов, М.Балақаев, Ө.Қайдаров, Ш.Сарыбаев, Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы т.б. ғалымдардың еңбектерінің орны ерекше. Тіл білімі саласы бойынша А.Байтұрсынұлын ерекше атаймыз, себебі «Оқу құралынан» бастап, «Әліп-би» мен «Тіл-құралда» қазақ тіл білімінің басты әрі негізгі терминдерін жасады. А.Байтұрсынұлы бірінші болып ашқан, ғылыми айналымға ендірген қазақ тілінің ұғымдары, ережелері, терминдері бүгінгі қазақ тілтанымында үлкен орын алады. Бір ұлттың тілтанымдық, әдебиеттанымдық, әдістемелік, ғылыми салаларының терминологиясын жасап берді. Қазақ тіл білімінде, жалпы түркі тіл білімінде бірінші болып ғылыми термин жасаудың негізгі принциптерін, категорияларын, ұғымдық және мағыналық ерекшеліктерін анықтады. Терминжасам теориясының негізін салу үшін А.Байтұрсынұлы жалпы сөзжасам теориясының ғылыми негіздерін қалады. Терминжасамды ғылыми мәселе деңгейінде қарастырғанда қазақ және басқа түркі тілдерінің жалғамалы тілдер екендігін бірінші орынға шығарды. А.Байтұрсынұлының ғылыми термин жасаудағы сіңірген елеулі еңбектері өзінен кейінгі әдеби тіліміздің дамуына өзіндік үлес қосты, терминология саласында аянбай еңбек етіп жүрген ғалымдарға жол салып берді. 1910 жылдардан 1930 жылдарға дейінгі аралықта А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының ұстанымдарына сәйкес термин шығармашылығы ұлттық сипатта дамыды.

Қазақ тіл білімінде терминдердің даму, қалыптасу тарихы туралы академик Ө.Айтбайұлы былай пайымдайды: «Сөздердің терминге айналуы, тілдің терминологиялық жүйесінің пайда болуы белгілі бір объективті себептермен түсіндіріледі. Лексиканың осы қатарына көңіл бөліп, оны жинақтау, насихаттау әрекеті XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырлардың басынан бастау алған екен. Сол кездегі тамтұмдап қазақ тілінде шыға бастаған газет, журналдар материалын қарасақ, термин деп айдар тағып, ауыз толтырып айта алмағанмен, терминдік қызметі айқындала бастаған сөздер тізімдерін беру тәжірибесін

кездестіреміз» [1, 58]. Яғни, отандық терминология мәселесі XVIII ғасырдың аяғында-ақ қолға алына бастады деуге негіз бар. Қазақ терминологиясының қалыптасуына көз жүгіртсек, тіл білімі саласы бойынша А.Байтұрсынұлын ерекше атаймыз, себебі «Оқу құралынан» бастап, «Әліп-би» мен «Тіл-құралда» қазақ тіл білімінің басты әрі негізгі терминдерін жасады. Ғалым «Қазақ сөзі» еңбегінде: «Жалпы, термин жасау дағдысында А.Байтұрсынұлы ұстанған ең басты принципті анық аңғарамыз. Оның бірі және ең негізгісі – термин жасауда қазақ сөзінің өз мүмкіндігін сарқа пайдалану. Термин жасау принципіне ана тілдің ішкі сырын жете пайдаланды дегенде де, біз А.Байтұрсынұлының өзге озық ел тілдерінің грамматикалық категориялар түзудегі тәжірибесін терең меңгергенін байқамай тұра алмаймыз», - дейді [1, 29]. 1910 жылдардан 1930 жылдарға дейінгі аралықта А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының ұстанымдарына сәйкес термин шығармашылығы ұлттық сипатта дамыды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

1927 жылы Қызылорда қаласында Н.Қаратышқановтың «Пән сөздері» сөз дігі басылып шықты. «Пән сөздері» сөздігінің өзіндік ерекшелігі әскери іс, биология, математика, экономика, іс қағаздары сияқты бірнеше ғылым саласына қатысты терминдер енген, яғни бірнеше сала бойынша бірінші қабылданған ресми терминдер қамтылған [2]. Бұл сөздік жөнінде қазақ терминологиясын зерттеген ғалым Ш.Құрманбайұлы кітаптың алғы сөзінде: «... бұл сөздік те өз уақытының талабына, терминологияның даму үрдісіне сай жасалған. Дәлірек айтқанда, 20-жылдары ғылымның сан түрлі салалары бойынша қазақ зиялылары жасап, өздерінің ұлт тілінде жазған оқулықтары мен ғылыми еңбектеріне алғаш енгізген және сол кезде шығып тұрған мерзімді баспасөз беттерінде қолданылған терминдер осы сөздіктен орын алды. Сөздікке енгізілген ондай терминдерді Қазақстан оқу комиссариатының білім ордасы бекітіп отырған. Сөздік бекітілген терминдерді көпшілікке таныстырып, оларды мамандардың бірізді қолдануын мақсат еткен алғашқы құрал болуымен құнды», - деп баса назар аударады [3, 4]. Е.Әбдірәсілов былай дейді: «Ең алдымен бұл сөздік уақыттық жағынан да «Атаулар сөздігінен» бұрынырақ шыққан сөздік болып есептеледі, әрі көздеген мақсаты тұрғысынан да аты айтып тұрғандай, сол кезеңде «Пән сөздері» деп аталған терминдерді жүйелеп беруді көздеген сөздік-еңбектердің бірі» [4, 141].

Қазақ терминографиясының тарихында өзіндік орны бар, ғылыми құндылығын жоймаған келесі еңбек – «Атаулар сөздігі». Бұл сөздікті 1931 жылы 5000 таралыммен Халық ағарту комиссариаты білім кеңесінің терминология комиссиясы шығарған. Сөздікте сегіз мыңнан аса атау қамтылған. Білім кеңесі сол кездегі бірінші кезекте тұрған мәселе ретінде осы пән атауларын

жинап, тез арада жұртшылыққа ұсынады [5]. «Атаулар сөздігінен» өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының соңындағы термин шығармашылығы, терминологиялық сөздік түзу ісінің кезеңдік келбетін, терминология ко миссиясы жұмысы мен ұлттық терминқор қалыптастыруда ұстанған принциптерін көруге болады.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ терминографиясындағы әскери лексикографияның қалыптасуын зерттеу тек тілтанымдық емес, әлеуметтік-маңызды мәселе ретінде де қарастырылады. Қазақ тіліндегі әскери терминдердің едәуір бөлігі өзге тілдерден аудару арқылы қалыптасқандықтан, бұл салада аударма теориясы мен терминжасам қағидаттары шешуші рөл атқарады. Әскери салада қолданылатын терминдер ерекше маңызға ие, себебі олар басқару, бұйрық беру, стратегиялық жоспарлау сияқты нақты әрекеттермен тікелей байланысты. Сондықтан әскери терминологиядағы бірізділіктің болмауы практикалық қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Қазақ тіліндегі әскери терминдерді халықтың дәстүрлі әскери тәжірибесімен байланыстыруға болады. Қол, жасақ, сарбаз, батыр, жорық, қару сияқты атаулар ауыз әдебиеті мен тарихи жазбаларда кеңінен қолданылған. Дегенмен бұл кезеңде әскери терминдер арнайы сөздіктерде емес, көркем және тарихи шығармаларда ғана сақталды. Алайда, бұл лексика ұзақ уақыт бойы жүйеленген терминологиялық сипатқа ие бола алмады. Әскери ұғымдарды арнайы сөздік ретінде тіркеу қажеттілігі кәсіби әскер құрылымының пайда болуымен және ресми құжат айналымының кеңеюімен байланысты туындады. Осы кезеңнен бастап қазақ әскери лексикасы терминологиялық деңгейге көтеріле бастады.

Талқылау

XX ғасырдың басында қазақ тілінде салалық лексиканы жүйелеу қажеттілігі туындап, әскери терминдер жалпы түсіндірме және аударма сөздіктер де тіркеле бастады. Бұл еңбектер қазақ әскери терминографиясының алғашқы кезеңдері деуге болады. Қазақ терминографиясында әскери терминдердің алғашқы көрінісі Қ.Кемеңгерұлы жетекшілік еткен «Қазақша-орысша тілмаш» еңбегінде беріледі [6]. Кейіннен бұл бағыт «Қазақша-орысша әскерлік атаулар» сөздігінде жалғасын тапты. Онда әскери терминдер қазақ тілінің дыбыстық, морфологиялық заңдылықтарына бейімделіп берілді. Ш.Құрманбайұлы мен О.Жұбаева бұл сөздікті араб графикасынан кириллицаға көшіріп жазды [7].

Әскери терминдерді қазақ тіліне бейімдеуде ең жиі қолданылған тәсіл – құрылымдық калька. Орыс тіліндегі терминдердің мағыналық құрылымы сақталып, қазақ тілінің грамматикалық формаларына икемделді. Бұл тәсіл терминді жылдам енгізуге мүмкіндік бергенімен, кей жағдайда қазақ тілінің

табиғи сөзжасам мүмкіндіктерін шектеді.

Сонымен қатар бірқатар терминдер аударылмай, түпнұсқа қалпында қолданысқа енді. Мұның себебі әскери ұғымдардың халықаралық сипатта болуы және олардың мағынасын өзгеріссіз сақтау қажеттілігімен түсіндіріледі. Кеңестік кезеңде әскери терминологияда бір ұғымның бірнеше атауда қолданылуы жиі байқалды. Бұл құбылыс аудармадағы бірізді әдістеменің болмауынан туындады. Мұндай көпнұсқалылық әскери мәтіндерді түсінуді қиындатып, терминологиялық жүйенің қалыптасуын баяулатты.

Қазақ тіл білімінде салалық терминологиялық сөздіктерді құрастыру ісі Кеңес үкіметі тұсында жанданды. Әскери терминдер мен әскери лексиканы зерттеуге біршама ғылыми еңбектер арналды. Кеңестік дәуірде қазақ терминографиясында әскери сөздіктерді жасау үдерісі қарқын алды. Бұл кезеңде әскери салаға қатысты арнайы терминологиялық сөздіктер мен анықтамалықтар жарық көрді. Сөздіктердің негізгі мақсаты – орыс тіліндегі әскери терминдерді қазақ тіліне аудару және ресми қолданысқа енгізу болды. Аталған кезеңдегі әскери сөздіктерде:

- аударма тәсілі басым болды;
- көптеген терминдер калькалау немесе транслитерация арқылы берілді;
- терминдердің ұлттық тілдік ерекшеліктері толық сақтала бермеді.

Соған қарамастан, бұл сөздіктер қазақ әскери терминологиясының қалыптасуында маңызды кезең ретінде бағаланады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілінің қоғамдық қызметі айтарлықтай кеңейді. Әскери сала да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Қазақ әскери терминографиясы ұлттық тілдік негізге сүйенген жаңа кезеңге өтті. Бұл кезеңде әскери терминдерді аударуда мағыналық дәлдікпен қатар, қазақ тілінің ішкі ресурстарын пайдалану басты талап ретінде қойылды. Терминдерді мүмкіндігінше төл сөздер арқылы жасау немесе бұрыннан бар лексикалық бірліктерді жаңаша мағынада қолдану үрдісі күшейді. Мұндай тәсіл қазақ әскери терминологиясының дербес жүйе ретінде қалыптасуына ықпал етті.

Қазіргі әскери терминологиялық сөздіктер тек анықтамалық құрал ғана емес, сонымен қатар нормалаушы фактор ретінде де маңызды. Олар терминдердің ресми қолданысын бекітіп, аударма тәжірибесіне бағыт береді. Бұл сөздіктер әскери лексикографияның ғылыми сипат алғанын көрсетеді. Әскери терминдерді аударуда мағыналық дәлдікпен қатар, қазақ тілінің ішкі ресурстарын пайдалану басты талап ретінде қойылды. А.Байтұрсынұлының «тілді сарқа пайдалану» қағидасы ене бастады. Терминдерді мүмкіндігінше төл сөздер арқылы жасау немесе бұрыннан бар лексикалық бірліктерді жаңаша мағынада қолдану үрдісі күшейді. Мұндай тәсіл қазақ әскери терминологиясының дербес жүйе ретінде қалыптасуына ықпал етті және әскери лекси-

кографияның ғылыми сипат алғанын көрсетеді. Әскери термин аудармасы мағыналық дәлдік пен функционалдық сәйкестікті қатар талап етеді. Термин тек сөздік балама ретінде емес, нақты кәсіби ұғымды білдіретін құрал ретінде қабылдануы тиіс.

Кейбір әскери атауларды толық аудару олардың мағынасын тарылтып жіберуі мүмкін. Сондықтан қазіргі тәжірибеде халықаралық терминдерді ішінара сақтау немесе дефинициясы арқылы қолдану кең тараған. Бұл тәсіл әскери коммуникацияның тиімділігін арттырады.

Әскери терминологияны ұлттық тілдік қағидалар негізінде жүйелеу мәселесінің өзектілігі практикалық қолданыс барысында айқын көріне бастады. Әсіресе әскери-құқықтық сипаттағы құжаттар мен оқу-әдістемелік материалдарда бір ұғымның бірнеше атаумен берілуі терминологиялық жүйеде бірізділіктің қалыптаспағанын аңғартты. Бұл жағдай ресми мәтіндердің мағыналық дәлдігіне нұқсан келтіріп, әскери саладағы тілдік нормалардың орнығуына елеулі кедергі жасады. Мәселен, орыс тіліндегі устав термині қазақ тілінде ұзақ уақыт бойы «ереже» және «жарғы» атауларымен қатар қолданылып келді. Мұндай әртүрлілік ұғымның құқықтық және функционалдық мазмұнын нақтылау тұрғысынан қиындық туғызды. Осыған байланысты тәуелсіздік жылдарында аталған терминді «жарғы» нұсқасында бекіту қажеттігі туындап, ол әскери терминологияны стандарттау бағытындағы маңызды қадамға айналды. Әскери терминдерді баламалау үдерісінің өзектілігі негізгі институционалдық атаулардан да байқалады. Бұрын вооружённые силы ұғымы қазақ тілінде «әскер», «армия» секілді жалпылама сөздермен алмастырылып қолданылса, қазіргі ресми әскери дискурста «қарулы күштер» атауы орнықты. Бұл атау әскери құрылымның мазмұндық аясын толық қамтып қана қоймай, қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктеріне де сәйкес келеді. Соның нәтижесінде бір ұғымға бір атау беру қағидаты орныға бастады. Терминологиялық біріздендіру қажеттілігі противовоздушная оборона ұғымының қолданысынан да анық көрінеді. Бұл термин әр кезеңде «әуе шабуылына қарсы қорғаныс», «ауа қорғанысы», «әуе қорғанысы» тәрізді әрқилы нұсқаларда қолданылып, мағыналық тұрақсыздыққа себеп болды. Қазіргі әскери мәтіндерде «әуе қорғанысы» атауының бекітілуі терминологиялық жүйені ықшамдап, нақтылауға бағытталған саналы тілдік шешім ретінде бағаланады. Сол сияқты боеспособность терминінің «ұрысқа қабілеттілік» және «жауынгерлік қабілет» түрінде жарыса қолданылуы да қайта қарауды қажет етті. Семантикалық тұрғыдан «жауынгерлік» ұғымы әскери дайындықтың, моральдық-психологиялық жағдайдың және тактикалық мүмкіндіктердің жиынтығын қамтитындықтан, бұл атау ұғым мазмұнын неғұрлым дәл жеткізеді.

Жалпы алғанда, келтірілген деректер тәуелсіздік кезеңінде қазақ әскери терминологиясын ұлттық тілдік негізде қайта қарастыру, баламаларды нақтылау және терминдерді біріздендіру жұмыстарының теориялық ізденістерден ғана емес, нақты коммуникативтік әрі практикалық қажеттіліктерден туындағанын дәлелдейді.

Тәуелсіздік кезеңіндегі әскери сөздіктер:

- ұлттық терминжасам қағидаттарына сүйенді;
- терминге қойылатын негізгі талаптарға жауап берді;
- терминдердің семантикалық дәлдігін арттыруға бағытталды;
- әскери білім беру мен ресми құжаттарда қолдануға бейімделді.

Нәтижелер

1997 жылы ҚР Қорғаныс министрі С.Б. Тоқпақбаевтың «Егемен Қазақстан» газетінде «Әскери әмірлер ана тілінде айтылсын» мақаласы жарық көреді. 150-ден аса әскери термин мен әскери әмір көпшілікке ұсынылады. «Әскери әмір, бұйрықтардың қысқа да, нұсқа болғаны дұрыс. Сол үшін Түрік армиясының, Кеңес үкіметінің, Ресейдің осындай әскери әмір, бұйрықтарын қарап, өзіміз жасаған сөздікті А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына қаратып, олардың түзетулерін енгіздік» - дейді, яғни қазақ әскери тілін дамытуға қатысты нақты қадамдар жасалды [8]. Содан кейінгі жылдары әскери терминдер барынша қазақшаланып бірнеше терминологиялық сөздік жарық көреді. К.Аманжолов, А.Тасболатов жетекшілігімен «Әскери терминдердің түсіндірме сөздігі», ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен 5000-нан астам терминнің қазақша-орысша терминологиялық сөздігі, 2003 жылы ҚР Қорғаныс министрі, армия генералы М.Қ. Алтынбаевтың жетекшілігімен 2000-нан аса терминнің «Әскери терминдердің орысша-қазақша сөздігі», одан кейінгі жылдары 4000-нан аса термин қамтылған ҚР Әскери академиясы мен ҚР Қорғаныс министрлігінің Әскери-ғылыми орталығы, ҚазҚМПУ бірлескен салалық ғылыми түсіндірме сөздігі жарық көрді. <https://termincom.kz/> сайтында 12000 термин тіркелген. Бұл сөздіктерде терминдер мағыналық, тақырыптық, салалық қағидаттарға сай жүйеленіп, қысқартылған нұсқалары мен контекстік қолданылуы берілген. Олар – әскери сала қызметкерлері мен мамандарға, сондай-ақ аудармашылар мен зерттеушілерге арналған маңызды құрал. Бұрын орыс тілінде қолданып жүрген біршама әскери терминдер қазақ тілінде аударылғанын байқауға болады.

Қазақ әскери терминологиясының орнығуы тілдік даму үдерісінің ішкі заңдылықтарымен ғана емес, мемлекеттің қорғаныс саласындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету талаптарымен де тығыз байланысты. Бұл саладағы терминдердің қалыптасуы бір мезетте жүзеге асқан құбылыс емес, бірнеше тарихи

кезеңдерді қамтитын күрделі әрі көпқырлы үдеріс болып табылады. Алғашқы ұлттық бағыттағы талпыныстар XX ғасырдың басында әскери лексиканы ана тілі мүмкіндіктерімен жеткізуге ұмтылған зиялы қауым өкілдерінің еңбектерінен көрініс тапса, қазіргі кезеңде бұл жұмыс арнайы ғылыми зерттеулер мен тар шеңберлі сөздік басылымдар арқылы жалғасуда.

Әскери терминографиялық тәжірибе уақыт өте келе белгілі бір жүйеге түскенімен, аталған салада әлі де толық шешімін таппаған мәселелер бар. Терминдердің қолданымындағы ала-құлалық, ұғымдар арасындағы мағыналық шекараның көмескілігі және бірізді норманың толық қалыптаспауынан туындайтын қиындықтар тілдік саясаттың бұл бағытын одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, тілші ғалымдар мен әскери қызметкерлер арасындағы жүйелі әріптестік кәсіби қолданысқа бейім, мағынасы нақты әрі функционалдық тұрғыдан орнықты терминологиялық жүйе құрудың негізгі алғышарты болып саналады. Мұндай өзара ықпалдастық әскери атаулардың тек теориялық деңгейде емес, нақты қызметтік коммуникацияда орнығуына мүмкіндік береді. Әскери терминдердің сұрыпталып, жүйеленуіне арналған жоғарыда аталған жұмыстар осы бағыттың негізгі тірегіне айналды. Олар әскери ұғымдардың мазмұнын айқындап қана қоймай, олардың ресми тілдік айналымға енуін қамтамасыз етеді. Дегенмен, қазіргі ғылыми кеңістікте дәстүрлі әдістермен қатар жаңа технологиялық шешімдерді қолдану қажеттілігі артып отыр. Осы орайда цифрлық лингвистика құралдары мен жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану қазақ әскери терминологиясын зерттеуге жаңа деңгей әкеледі. Мұның нақты көрінісі ретінде қазақ тілінің ұлттық корпусын атауға болады. Корпустық база әскери терминдердің мәтін ішіндегі нақты қолданысын, контекстік жүктемесін және жиілік көрсеткіштерін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Мұндай деректер терминдерді дәл анықтау мен стандарттау үдерісін ғылыми тұрғыдан негіздеуге жағдай жасайды.

Сонымен, дәстүрлі терминологиялық тәсілдер мен цифрлық әдістердің ұштасуы қазақ әскери терминографиясының сапасын арттырып, оны заман талаптарына бейімдеудің тиімді жолы болып табылады.

Қорытынды

Кез келген ғылым-білім саласының өзінің тілі немесе терминологиясы болады. Сала терминологиялары сол білімнің ұғымдарын белгілейтін көптеген терминдер жиынтығынан құралады. Терминология терминдік бірліктер жүйе сі ретінде ұғымдар жүйесін де айқындайды, сондықтан да терминдер сол сала білімін сипаттап қана қоймай, сонымен бірге аталмыш саланың таным деңгейін де көрсетеді. Әрбір ғылым мен техниканың термині білім саласындағы адамның танымдық қызметінің нәтижесі, ол сол саланың таным құралы және кәсіби-ғылыми білімді сақтаушы әрі беруші болып табылады. Белгілі

бір терминологиялық жүйе мүшесі ретінде термин арнайы «кішігірім тілдің» тілдік бірлігі және сол салада ғана қолданылады. Осыған орай ол міндетті түрде сол терминологиялық жүйені айқындайтын теорияның дамуына тікелей байланысты болып келеді. Термин ұғымның атауы ретінде шектеулі мағынаға ие болады. Қазақ тіліндегі әскери сөздіктердің дамуы тілдің әлеуметтік қызметінің кеңеюімен тікелей сабақтасқан, көпқабатты лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырылады. Әскери атаулардың жүйелі, әрі дәл берілуі кәсіби ортадағы өзара түсіністікті қамтамасыз ететін және мемлекеттің қорғаныс саласына қатысты ақпараттың бұрмаланбауына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Осы себепті әскери лексиканы ретке келтіру тілдік міндет шеңберінен асып, стратегиялық маңызы бар мәселе деңгейіне көтеріледі.

Ғылым мен техника салаларындағы тиімді коммуникация ерекше «кішігірім тілдер» мен «кішігірім жүйелер» негізінде жүзеге асады. Олардың ішінде ғылыми концептілерді адекватты түрде белгілейтін терминология маңызды орын алады. Сондықтан да қолданбалы лингвистиканың ең бір белсенді, қарқынды дамып жатқан бағыттары терминология мен терминография болып саналады. Қазақ әскери лексикографиясының қалыптасу жолы біртекті емес, ол әртүрлі тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты бірнеше даму сатысынан өткен. Ертерек кезеңдерде әскери ұғымдар негізінен халық тіліндегі дәстүрлі атаулар арқылы жеткізілсе, кейінгі уақыттарда өзге тілдерден, әсіресе орыс тілінен аудару арқылы жасалған терминдер басымдық ала бастады. Бұл үрдіс ұзақ уақыт бойы үстем болған аудармаға тәуелді жүйенің қалыптасуына алып келді. Ал мемлекетіміз тәуелсіздікке қол жеткізілгеннен кейін әскери терминологияны ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктеріне сүйене отырып қайта пайымдау қажеттілігі туындады.

Қазіргі кезеңде әскери терминдерді аударып қалыптастыру мәселесі өз маңызын жойған жоқ. Керісінше, халықаралық әскери кеңістіктегі ықпалдастықтың артуына байланысты бұл бағыттағы талаптар күшейе түсті. Термин жасауда мағыналық дәлдік, ұғымдық айқындық және халықаралық нормалармен үйлесімділік қатар сақталуы тиіс. Аталған қағидаттар назардан тыс қалған жағдайда әскери терминологиялық жүйеде нормативтік бірізділік бұзылып, кәсіби коммуникацияның функционалдық деңгейі төмендейді. Әскери терминдерді кездейсоқ баламалау емес, ұғым мазмұнын жан-жақты талдап, оны ұлттық тілдің заңдылықтарына сәйкес бейімдегенде тұрақты, әрі өміршең терминологиялық жүйе қалыптасады. Нәтижесінде қазақ әскери терминографиясы қолданбалы және институционалдық талаптарға толық жауап беретін, қалыптасқан ғылыми сала ретінде дамуға мүмкіндік алады деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер

1. Айтбайұлы, Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
2. Құрманбайұлы, Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері: барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
3. Әбдірәсілов, Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 208 б.
4. Қаратышқанов, Н. Пән сөздері (1927). – Алматы: Ер-Дәулет, 2004. – 128 б.
5. Атаулар сөздігі / жалпы редакциясын басқарған Байтұрсынұлы, А. – Қызылорда: Қазақстан, 1931. – 168 б.
6. Кемеңгерұлы, Қ. Қазақша-орысша тілмаш. – Мәскеу, 1925.
7. Құрманбайұлы, Ш., Жұбаева, О. Орысша-қазақша әскерлік атаулар. – Алматы: Раритет, 1996.
8. Тоқпақбаев, С.Б. Әскери әмірлер ана тілінде айтылсын // Егемен Қазақстан. – 1997.
9. Қайдар, Ә. Қазақ тілінің ғылыми мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.

Сөздіктер

1. Аманжолов, К., Тасболатов, А. Қазақша-орысша әскери терминдер сөздігі. – Алматы, 2000.
2. Аманжолов, К., Тасболатов, А. Қазақша әскери терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 1999. – 92 б.
3. Аманжолов, К., Тасболатов, А. Қазақша әскери терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 2008. – 160 б.
4. Әскери терминдердің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 2003.

А.Н. ДОСМАИЛОВА

А.Ж. УДЕРБАЕВ

КазНИТУ имени К. И. Сатпаева

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования и развития

военной лексикографии как одной из важных отраслей казахской терминологии. Формирование казахской военной терминологии и её систематизация в виде словарей тесно связаны не только с лингвистическими, но и с социальными, историческими и культурными факторами. В исследовании анализируются исторические основы военных терминов казахского языка, пути их систематизации и особенности закрепления через отраслевые словари. Проведен сравнительный анализ военных лексикографических трудов советского и постсоветского периодов, выявлены актуальные проблемы перевода и поиска эквивалентов военных терминов. Кроме того, показана роль терминов, созданных на национальной языковой основе, в военной коммуникации и обеспечении терминологической унификации. Эти положения имеют особое значение с точки зрения современной языковой политики, направленной на расширение профессионального использования государственного языка. Особое внимание уделено применению цифровых технологий, в том числе национального корпуса, для систематизации военных терминов. Результаты исследования позволяют сформулировать научно-практические выводы, направленные на дальнейшее совершенствование казахской военной терминологии.

Ключевые слова: термин, лексика, лексикология, отраслевой терминологический словарь, военная терминология, терминология, отраслевой словарь, словообразование, терминологическая система, перевод, военное дело.

A. N. DOSMAILOVA

A. Z. UDERBAYEV

Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev

KEY STAGES IN THE DEVELOPMENT OF KAZAKH MILITARY TERMINOGRAPHY

Abstract. The article examines the formation and development of military lexicography as one of the key areas of Kazakh terminography. The process of establishing Kazakh military terminology and its systematization in dictionary form is closely linked not only to linguistic factors but also to social, historical, and cultural aspects. The study analyzes the historical foundations of military terms in the Kazakh language, their methods of systematization, and the features of their codification through specialized dictionaries. A comparative analysis of military lexicographic works from the Soviet and post-independence periods is conducted, highlighting current issues in the translation and equivalence of military terms. Furthermore, the role of terms created on a national linguistic basis in military

communication and in ensuring terminological consistency is demonstrated. These findings are particularly significant in the context of modern language policy aimed at expanding the professional use of the state language. Special attention is given to the application of digital technologies, including the national corpus, for the structured presentation of military terminology. The results of the study provide a basis for scientific and practical recommendations aimed at further improving Kazakh military terminography.

Keywords: term, lexicon, lexicology, specialized terminology, military terminology, terminography, specialized dictionary, word formation, terminological system, translation, military affairs.

References

1. Aitbaiuly, Ö. Qazaq tıl bılıminiń мәseleleri. Voprosy kazakhskogo iazykoznaniiia [Issues of Kazakh Linguistics]. – Almaty: Arys, 2007. – 624 b.
2. Qūrmanbaiuly, Sh. Terminqor qalyptastyru közderi men terminjasam täsilderi: barlyq sala mamandaryna arnalğan ädistemelik qūral [Sources of terminology formation and methods of term creation]. – Almaty: Sözdik-Slovar, 2005. – 240 b.
3. Äbdiräsilov, E. Qazaq terminografiasynyn jüiesi [System of Kazakh Terminography]. – Astana, 2005. – 208 b.
4. Qaratyshqanov, N. Pän sözderi (1927) [Subject Terms]. – Almaty: Er-Däulet, 2004. – 128 b.
5. Baitursynuly, A. (Ed.). Ataular sözdigi [Dictionary of Terms]. – Qyzylorda: Qazaqstan, 1931. – 168 b.
6. Kemengeruly, Q. Qazaqsha-oryssha tilmash [Kazakh-Russian Interpreter]. – Moscow, 1925.
7. Qurmanbaiuly, Sh., Zhubaeva, O. Oryssha-qazaqsha äskerlik ataular [Russian-Kazakh Military Terms]. – Almaty: Raritet, 1996.
8. Toqpaqbaev, S. B. Äskeri ämirler ana tilinde aitylsyn [Military Commands Should Be Given in the Native Language] // Egemen Qazaqstan. – 1997.
9. Qaidar, Ä. Qazaq tilinin ğylymi мәseleleri [Scientific Issues of the Kazakh Language]. – Almaty: Ana Tili, 1998.

Dictionaries

1. Amanzholov, K., Tasbolatov, A. Qazaqsha-oryssha äskeri terminder sözdigi [Kazakh-Russian Military Terminology Dictionary]. – Almaty, 2000.
2. Amanzholov, K., Tasbolatov, A. Qazaqsha äskeri terminderdin tüsindirme sözdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh Military Terms]. – Almaty: Bilim,

1999. – 92 б.

3. Amanzholov, K., Tasbolatov, A. Qazaqsha äskeri terminderdin túsindirme sózdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh Military Terms]. – Almaty: Bilim, 2008. – 160 b.

4. Äskeri terminderdiñ oryssh-qazaqsha túsindirme sózdigi [Russian-Kazakh Explanatory Dictionary of Military Terms]. – Almaty: Bilim, 2003.

Авторлар туралы мәлімет

Досмаилова Айгул Нуркешовна – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдаст. профессоры, Алматы қ., Қазақстан.

Досмаилова Айгул Нуркешовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального технического университета имени К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан.

Dosmailova Aigul Nurkeshovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Satbayev University, Almaty c., Kazakhstan.

Удербает Алмас Жауынбаевич – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдаст. профессоры, Алматы қ., Қазақстан.

Удербает Алмас Жауынбаевич – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального технического университета имени К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан.

Uderbayev Almas Zhauynbayevich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty c., Kazakhstan.